

Віталій Щербак

ВАГОМИЙ ПОСТУП У ФОРМУВАННІ ПРОТУРЕЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА

У статті окреслено рівень політичної свідомості козацької старшини Війська Запорозького другої половини XVII ст. Зазначено прагнення Петра Дорошенка здобути суверенітет держави та об'єднати її у межах всіх етнічних українських земель. Характеризуються зовнішньополітичні уявлення гетьмана та його соратників про Україну під верховенством Оттоманської Порту.

Ключові слова: політична свідомість, держава, Україна, гетьман, Туреччина.

Відродження Української держави як спадкоємниці княжої Русі в середині XVII ст. стало закономірним наслідком попередніх суспільно-політичних процесів. Водночас перед новою владою постало безліч питань, зумовлених творенням внутрішнього життя та імплементацією у тісний ряд держав Центрально-Східної Європи. В умовах Визвольної війни 1648–1657 рр. одним із важливих завдань для гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького був пошук надійного союзера. Цим же значною мірою переймалися і його наступники, віддаючи перевагу стосункам із православними правителями. Проте політичні обставини інколи диктували необхідність здійснення вибору й серед інших володарів, зокрема турецького султана.

В умовах громадянського протистояння в Україні влітку 1665 р. гетьманська булава на Правобережжі опинилася в руках досвідченого козацького ватажка Петра Дорошенка. Він доклав чимало зусиль для об'єднання всіх етнічних українських земель в єдину державу. З цією метою гетьман прагнув одночасно знайти порозуміння як із московським царем, так і королем Речі Посполитої. Однак їх прагнення за будь-яку ціну утримати за собою землі Війська Запорозького вплинули на формування зовнішньополітичного вектора Дорошенка. Для забезпечення стабільності в Україні він визнав можливим звернення до турецького султана.

Проблематика стосунків українського козацтва із Османською імперією в другій половині XVII ст. була присутня в окремих наукових студіях¹. Разом з тим багато її важливих аспектів

залишилися поза увагою дослідників, що диктує потребу формулювання нового погляду на дане питання.

Метою статті є дослідження проекту українсько-турецького договору 1668 р.

Найперші спроби гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка встановити відносини з Туреччиною відносяться до 1666 р. Про це свідчить лист до нього великого візира Кьопрюлюзаде Фазіля Агмеда-паші, датований квітнем місяцем. У посланні Дорошенко визнається підданим султана, хоча слово «підданий» вжито у традиційний в турецьких зносинах спосіб вислову відносно країв або народів, які Оттоманська Порта вважала за належні до сфери її політичних впливів². Крім того, під час козацької ради на Цибульнику поблизу Чигирини у вересні Петро Дорошенко присягнув перед трьома кримськими султанами, які прибули йому на допомогу, «что ему быть с ханом (кримським. — В. Щ.) в дружбе, а цесарю турскому в подданстве»³.

Суттєвим поштовхом до формування протурецької орієнтації стала інформація про польсько-московські переговори щодо підписання перемир'я, за яким Лівобережжя мало відійти до Московії. За таких обставин сподівання Петра Дорошенка про об'єднання під своєю булавою обох берегів Дніпра ставало проблематичним. Тим більше відкривало можливість для уряду Речі Посполитої приборкати гетьмана Правобережної України. Тому підписання Андрусівського перемир'я у січні 1667 р. змусило Петра Дорошенка діяти більш рішуче.

¹ Костомаров Н.И. Руина. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. Кн. 6. Т. 15. СПб., 1905. 337 с.; Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року. Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. 238. Львів, 1999. С. 117–148; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ ; Нью-Йорк, 2003. 517 с.; Федорук Я. Проблема турецького протекторату Богдана Хмельниць-

кого у 1655 р. Terra cossacorum: Студії з давньої і нової історії України: наук. зб. К. : Інститут історії України НАНУ, 2007. С. 155–186; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет. К. : Темпора, 2011. 631 с.

² Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Нью-Йорк, 1985. С. 81.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). СПб., 1868. Т. 6. С. 177.

Вже на початку лютого гетьман відсилав своїх послів М. Зеленського та Д. Лесницького до Бахчисараю з пропозицією укладення українсько-кримського союзу. Козацькі дипломати домагалися також від хана Аділ-Гірея відновлення стосунків з московським царем для спільних дій проти Речі Посполитої. Однак, зважаючи на те, що без згоди свого протектора турецького султана кримський правитель не міг вирішити питання, поставлене українськими послами, Дорошенко вирішив напямучу звернутися до Мегмеда IV.

У липні 1667 р. гетьманські послы Ясенко Отуха, Портянка та Вирва побували в Адріанополі на аудієнції у султана і заявили про готовність Війська Запорозького схилитися під його протекцію⁴. Очевидно, позитивна відповідь турецької сторони зумовила розгляд відносин з Оттоманською Портою на Чигиринській козацькій раді в січні 1668 р. За свідченням шляхтича Яна Сеножацького, котрий, повертаючись із кримського полону, певний час перебував у Чигирині, рада ухвалила, що «по обе стороны Днепра жителем быть в соединении и жить бы особно и давати дань турскому царю и крымскому хану, так же, как волоской князь платит, а чтоб под рукою великого государя и королевского величества отнюдь не бывать <...>, а турскому ж царю и крымскому хану оборонять их и стоять с ними и ходит заодно великого государя в украинные московские (Лівобережної України. — В.Щ.) города войною»⁵. Тобто козацька рада вперше прийняла рішення про початок зближення з Османською імперією для захисту території Війська Запорозького від Московії та Речі Посполитої.

Задля реалізація ухвали чигиринської ради у березні до Адріанополя знову прибуло козацьке посольство у складі Івана Васильковського і Григорія Снітковського. Вони заявили, що правобережні козаки не бажають бути ні під поляками, ні під московитами, тому воліють бути «під турками й татарами, котрі їм надають допомогу»⁶. На аудієнції у Мегмеда IV 13 квітня 1668 р. було підтверджено намір турецької сторони взяти Правобережне козацтво під свою протекцію. У листі до коронного канцлера Речі Посполитої Яна Лещинського каймакан Кара Мустафа підтвердив, що козаки «знайшли порятунок під опікою султана і вони тепер, подібно до інших слуг султана, його піддані, а справа гонору султана захищати їх; тому султан не дозволить вчиняти жодних насильств козакам»⁷. Водночас, очевидно,

виникла потреба деталізувати окремі питання угоди. Невипадково козацькі послы повернулися в Чигирин у супроводі чауша Юсуп-паші. Він мав також пересвідчитись, як козацтво сприймає налагодження відносин Війська Запорозького з Туреччиною. Юсуп-паша передав гетьману листи від султана, у яких йшлося про ставлення Порти до прохання Петра Дорошенка. Зокрема, Правобережна Україна отримувала статус за зразком Кримського ханства, звільнялася від сплати щорічної данини до імперської скарбниці і отримувала гарантії військової допомоги. Туреччина вимагала лише складення присяги на вірність султанові та розташування своїх залог у Чигирині і Кодаку⁸.

На старшинській раді 5 липня в Чигирині після урочистого прийому чауша Юсуп-паші за участю митрополита Йосифа Тукальського та Юрія Хмельницького розпочалися переговори. Петро Дорошенко відразу відкинув умову про перебування в Україні турецьких залог, а засади підданства мало б вирішити загальне козацьке зібрання одночасно із складанням присяги турецькому султану.

Проект угоди договірних статей Війська Запорозького і Туреччини було схвалено на козацькій раді 10 серпня 1668 р.⁹ Згодом його відправили до Стамбула з посольством у складі уманського полковника Григорія Білогруда та писаря Лукаша Бускевича¹⁰. У документі, насамперед, було констатовано, що нова угода має продовжити традицію, започатковану Богданом Хмельницьким в його орієнтації на Османську імперію. Дорошенко запевняв майбутнього сюзерена, що «сам завжди готовий стати супроти всякого неприятели султанської величності, коли буде нужда і потреба»¹¹. Як учасник Визвольної війни він добре орієнтувався у геополітичних питаннях і пріоритетах зовнішньої політики Війська Запорозького. А громадянський конфлікт у Гетьманщині викристалізував їх і зумовив гетьмана робити кроки не завжди популярні в українському соціумі.

Зважаючи на практику союзництва з Московією, Петро Дорошенко прагнув запобігти домінації на українських землях іноземних сил. Тому вже третя стаття містила суттєве застереження, що підпорядковані султану війська, а саме кримські, черкаські, ногайські та буджацькі татари, під час бойових дій на теренах України мали беззаперечно підпорядковуватися гетьману

⁸ Акты ЮЗР. СПб., 1873. Т. 8. С. 154.

⁹ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. М., 1858. Ч. 1. С. 208–212; Акты ЮЗР. Т. 8. С. 218–220; Тисяча років української суспільно-політичної думки у 9 т. Т. 3. Кн. 1. К., 2001. С. 464–468.

¹⁰ Смолий В., Степанков В. Назв. праця. С. 169.

¹¹ Тисяча років... С. 464.

⁴ Крикун М. Назв. праця. С. 119.

⁵ Акты ЮЗР. СПб., 1872. Т. 7. С. 30–31.

⁶ Zbiór pamiątek z dziejów polskich. Warszawa, 1859. Т. 4. С. 158–159.

⁷ Katalog dokumentów tureckich. Warszawa, 1859. Т. 1. С. 356.

Війська Запорозького «коли буде потреба, могли находити й нападати на неприятельські міста чи обороняти нас»¹². Це обумовлювалося й необхідністю попередження згубної практики в часи Визвольної війни, коли татарські орди грабували українські міста і села, перебуваючи офіційно у військовому союзі з козаками.

Умовою підтвердження угоди мало бути надання гетьману клейнодів турецьким султаном, що відповідало тогочасним практикам взаємовідносин між державами. Тобто, коли сюзерен офіційно визнавав факт своєї опіки над васалами. При цьому підданство трактується досить своєрідно «султан оттоманський не захоче через те гадати, що ми є піддані й вельми уярмлені, чи данники, чи будь-якими податями повинні, але від усіх податей вільні і від усіх тяжких уярмлень жорстокості бажаємо бути відчужені»¹³. Підпорядкування султану означало фактично лише спільні військові дії проти неприятеля турецького, татарського чи козацького. Сюзерену також заборонялося втручатися у внутрішні справи Війська Запорозького, зокрема й при виборі гетьмана. Останній мав обиратися довільно виключно на козацькій раді вільним волевиявленням і не міг бути замінений волею сюзерена. Союз мав бути «правдивим приятельством та згодою» на зразок договору Туреччини із Кримським ханством. Фактично Оттоманська Порта мала визнати внутрішньополітичний суверенітет Війська Запорозького.

Війська султана чи хана, прибувши в Україну, позбавлялися права зводити мечеті, «будь-які будови, котрі шкодять християнській вірі, також, де є руські церкви, щоб не могли їх розоряти і грабувати, аби потім побудувати свої»¹⁴. Їм заборонялося руйнувати маєтки і міста та «нікого чоловічої та жіночої статі із козацького роду полонити і в царське місто Константинопольське відводити» під загрозою смертної кари¹⁵. Дислокуватися союзницькі війська мали на спеціально визначених гетьманською владою територіях і задовольнятися «харчем та оброком від нас дозволеним». Аналогічні умови прописувалися і для українських козаків, закликаних на допомогу султану у межах Османської імперії.

Одним із ключових пунктів угоди визнавалося забезпечення українцям свободи віросповідання. Усі православні священники мали почуватися у безпеці й підлягати владі київського і галицького митрополита, який приймав хіротонію від царгородського патріарха. Прохання про толерантне ставлення до православних прозвучало не випадково, адже Правобережжя залишалося регіоном

протистояння православної та римо-католицької ідеології. З іншого боку, маючи інформацію про становище константинопольського патріарха, Дорошенко задекларував тезу про необхідність обрання його наступника виключно на архієрейському соборі, і так робити в майбутньому. Можливий заколот проти нинішнього патріарха Мефодія повинен бути жорстко придушений.

Прагнення забезпечити позитивне гетьманське врядування Петра Дорошенка містило заувагу, щоб навіть «його ніхто не міг із султанської влади перемінити і з престолу його не скидати». Лише після його смерті Військо Запорозьке отримувало можливість вільного обрання володаря булави. Козацькі бунти також передбачалося попереджувати: «хай не зможуть собі поставити іншого гетьмана через те, що ми вельми задоволені є і щирість маємо до панування цього гетьмана і згодні однодушно йти на супротивників наших аж до останньої відомсти»¹⁶.

Зміст договору яскраво засвідчує прагнення козацької еліти до об'єднання всіх етнічних українських земель в єдину державу і її бачення кордонів Війська Запорозького. Територія окреслюється від Вісли — Перемишля і Самбора до Севська і Путивля, де «всі тут є козаки». Петро Дорошенко щиро сподівався, що скоро такі уявлення запанують у більшості українців, навіть тих, хто проживав під польською чи московською зверхністю: «коли ж вони привернуться до нашої влади, величезне створимо старання — нехай і ті не творять ніякого підступу й пагуби супроти султана й татарського хана»¹⁷. Гетьман зазначав, що до перебування в межах Московії та Речі Посполитої ці люди не стільки були переконані, а «більше грошима схилені». Разом з тим висловив впевненість у разі потреби на можливій спільній дії проти них з турками та татарами.

У проекті угоди Дорошенко намагався забезпечити безпеку всіх кордонів Війська Запорозького, включаючи і південно-західного, звідки існувала загроза агресії підданих турецького султана Молдовського князівства та Волощини. При цьому, для мирного врегулювання відносин, козаки відмовилися створювати там нові фортеці і навіть пропонували в односторонньому порядку зняти поблизу Дністра та Південного Бугу прикордонну службу.

До переліку прохань ввійшло також мовне питання. Констатуючи поширення в Україні «природної» української мови, Петро Дорошенко звернув увагу на необхідність користуватися нею у міждержавних стосунках, зокрема турецькі послы мали б володіти так званим «руським діалектом». Грамоти і листи до гетьмана і всього

¹² Тисяча років... С. 464.

¹³ Там само. С. 465.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. С. 466.

козацького війська пропонувалося писати польською або ж грецькою мовами.

При врегулюванні правових відносин не остання роль відводилася системі судочинства. У випадку судового провадження між українським козаком і турком винний мав «судитися перед своїм старшиною і від нього караний бути у міру свого переступу»¹⁸. Відповідно, недоказовість провини повинна була завершитися відпущенням підозрюваного.

У проекті договору було передбачено запобігання перетворенню Війська Запорозького у розмінну монету зовнішньополітичної діяльності Османської імперії з навколишнім світом. «Нехай не учинить султан турський миру, — говорилося в документі, — ані хан татарський, із порубіжними і близькими володарями, а передовсім із королем польським і царем московським, союзу дружества нехай не творить без відома та згоди нашого гетьмана і всього козацького війська; нехай не будуть такі договори, як на війну, так і на мир схильні, без відома обох країн та дозволу. Коли ж турський султан чи татарський хан постановить мир і довершить договір чи вдова, чи в полі із козацькими неприятелями чи на марноту Запорозького війська, то явно оголошуємо, що наш гетьман такий мир матиме у ніщо, як нам шкідливий і пагубний»¹⁹. Очевидною підставою для формулювання даного пункту було Андрусівське перемир'я, коли інтереси української сторони були проігноровані московським царем і королем Речі Посполитої. Для зміцнення українсько-турецького договору пропонувалося налагодити належний рівень комунікації між сторонами.

Сутність українсько-турецького союзу визначалася так: «Воїстину обидва боки з'єднані навзаєм і єдиним тілом учинені супроти недругів наших»²⁰. Маємо ще одне підтвердження союзу на воєнний час, у мирний відтак обидві держави не мали бути єдиним тілом. Обумовлювалися також, за яких обставин Військо Запорозьке може піти на розрив договору «... коли турецький султан і татарський хан цієї постанови нашої прийняти не захочуть, але все конечно замислять вчинити нас підданими й данниками цілковитими і все захочуть валити,

гетьмана проганяти за своїм зволенням та іншого на його місце наставляти, монастирі й церкви наші розоряти і нові мечеті зводити, і наших митрополитів перемінати <...>, то тим приязнь нашу відкинуть і спротивляться нашим оцим статтям. Тоді ж бо гетьман і Запорозьке військо подбають, щоб іншим якимсь способом помислити про себе, міста свої зберігаючи і тримаючи під владою й пануванням своїм вільними, вільними і від усяких уярмлень у всьому»²¹. Було з гідністю заявлено право самостійних дій при недотриманні угоди іншою стороною, навіть яка представляла сюзерена.

20 серпня 1668 р. із Чигирина до Стамбула у супроводі Юсуп-паші вирушило козацьке посольство для передачі проекту угоди-прохання на розгляд Мегмеду IV. Про прийом султаном українських послів повідомив його представник Гачабаш-паша²². Водночас до турецької столиці прибуло з аналогічним проханням посольство від запорозького гетьмана Петра Суховієнка, тому переговори затяглися. Лише на Корсунській козацькій раді 21 березня 1669 р. було прийнято остаточне рішення, що «Дорошенку з усім малоросійським краєм, з містами і людьми бути у підданстві турецького султана так, як Волошська земля»²³. Очевидно, в основу угоди були покладені статті, сформульовані в Чигирині у серпні 1668 р. Невдовзі гетьман Петро Дорошенко прийняв від нового сюзерена Мегмеда IV булаву, бунчук, кафтан і грамоту на підтвердження своїх владних повноважень.

Таким чином, створений проект українсько-турецької угоди 1668 р. зробив важливий крок щодо формування зовнішньополітичного вектора політики гетьмана Петра Дорошенка. Документ яскраво засвідчив про домінування у політичній свідомості правобережної старшини ідеї власної держави в етнічних межах проживання українців. Її реалізація пов'язувалася із прийняттям протекції турецького султана. Водночас угода мала бути номінальною без зазначення автономного статусу Війська Запорозького у складі Османської імперії, подібно до низки країн Північного Причорномор'я та Балкан. Фактично передбачалося встановлення союзницьких відносин із взаємною відповідальністю, властивих наступній історичній добі.

¹⁸ Тисяча років... С. 467.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. С. 468.

²² Акты ЮЗР. Т. 7. С. 154.

²³ Там само. Т. 8. С. 145.

REFERENCES

1. Akty, odnosiaschchiesia k istorii Yuzhnoi i Zapadnoi Rossiii. (1869). St. Petersburg, Vol. VI, (1665–1668), 280 [in Russian].
2. Akty, odnosiaschchiesia k istorii Yuzhnoi i Zapadnoi Rossiii. (1872). St. Petersburg, Vol. VI, (1657–1663, 1668–1669), 398 [in Russian].
3. Akty, odnosiaschchiesia k istorii Yuzhnoi i Zapadnoi Rossiii. (1873). St. Petersburg, Vol. VI, (1648–1657, 1668–1669), 404 [in Russian].

4. Doroshenko, D. (1985). Hetman Petro Doroshenko. *Overview ac publicae vitae suae actiones*, New York [in English].
3. Bantish-Kamensky, D. N. (Ed.) (1858). *Fontes malorossyyskoy historiae, sobrannie, et yzdannye A. Bodyanskym. M., Pars I* [in Russian].
4. Kostomarov, N. I. (1905). *Sobranie sochinenii. Historia investigationis et Monograph, Vol XV, Ruina, VI, 814. St. Petersburg* [in Russian].
5. Krykun, M. (1999). Korsunska kozatska rada 1669 roku. Lviv, *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 238, 117–148 [in Ukrainian].
6. Smolii, V., Stepankov, V. (2011). Petro Doroshenko. Politychnyi portret. K.: *Tempora* [in Ukrainian].
7. Tysiacha rokiv ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky. (2001). Kyiv, V. 9, T. 3, Kn. 1, 502 p. [in Ukrainian].
8. Chukhlib, T. (2003). Getmany i monarkhy. *Ukrainska derzhava v mizhnarodnykh vidnosynakh 1648–1714 rr. Kyiv-Niu-York* [in Ukrainian].
9. Fedoruk, Ya. (2007). Problema turetskoho protektoratu Bohdana Khmelnytskoho u 1655 r. *Terra cossacorum: Studiyyi z davnioi i novoi istorii Ukrainy*, 155–186 [in Ukrainian].
10. Catalog dokumentów tureckich. (1959). T. I. Dokumenty do dziejów Polski I krajów ościennych w latach 1455–1672. Warszawa [in Polish].
11. Zbior pamiętników dziejów polskich. (1859). T. 4, Warszawa [in Polish].

Vitalii Shcherbak

SIGNIFICANT STEP IN THE FORMATION OF THE PRO-TURKISH POLICY OF HETMAN PETRO DOROSHENKO

It is outlined in the article the level of political consciousness of the Cossack officers of the Zaporozhian Army in the second half of the 17 century. Summer 1665 Petro Doroshenko, experienced Cossack leader, became Hetman of Right-Bank Ukraine. He made great efforts to unite all ethnic Ukrainian lands into the one state. Hetman sought at the same time to find an understanding with both the Tsar of Moscow and the King of Rzecz Pospolita. However, their efforts for retaining the lands of the Zaporozhian Army, influenced on to the Doroshenko foreign policy vector. With the signing Andrusovo Truce between Moscovia and Rzecz Pospolita (Polish-Lithuanian Commonwealth) in January 1667, Hetman hopes to unite under his power both banks of the Dnieper became problematic. That's why, he decided to cooperate with Ottoman Porte. Sultan Mehmed IV responded positively to the request of the Ukrainian hetman. The ongoing diplomatic contacts was culminated by the decision of Chyhyryn Cossack Council on 10 August 1668, of the begging of legal official relations. The project of Ukrainian-Turkish agreement clearly demonstrated the domination of the idea of own state under the rule of the Ottoman Porte in the political consciousness of the right-bank officers. First of all, it was stated that the new agreement had to continue the tradition launched by Bohdan Khmelnytskyi in its orientation to the Ottoman Empire. It contained a significant note, that Turkish troops, during hostilities in Ukraine, were unconditionally subordinated to Zaporozhian Army Hetman. Suzerain was forbidden to interfere in domestic Ukrainian affairs, in particular in a time Hetman elections. The Union should have been "a true friendship and consent", on the sample treaty between Turkey and the Crimean Khanate. It was clearly defined boundaries of Ukrainian state and conditioned by the question under what circumstances Zaporizhzhya Army could go to break the treaty.

Key words: political consciousness, state, Ukraine, Hetman, Turkey.

Дата надходження статті до редакції: 28.10.2018.